

Megadja Gábor

AZ UTÓPIKUS GONDOLKODÁS VESZÉLYEI*

Az utópia problémája, természetének megértése kulcsproblémája volt az általam vizsgált emigráns szerzők számára. Kiseb-nyobb mértékben mindegyikük foglalkozott vele, és néhány finom eltéréstől eltekintve meglehetősen hasonlóan vélekedtek róla: írásaikból kiderül, hogy irtóztak az utópikus gondolkodástól és mozgalmaktól, azokban koruk felfordulásának egyik legfőbb forrását látva. Számukra az utópikus víziók megvalósításának kísérlete tapasztalat volt: „Századunk ideológiái: a marxizmus, a tömegdemokrácia, a nemzeti és a forradalmi szocializmus a könyvek lapjairól kiemelt utópiát a mindennapok élményévé tették.”¹ Az utópia kritikusaik sorából némiképp kilóg Mannheim Károly, aki inkább reményeket fűzött az utópikus gondolkodáshoz: „Csak azt a »valóság-transzcendens« orientációt fogjuk utópikusként kezelni, amely – cselekvéssé is válva – részben vagy egészben *szétfeszíti a mindenkor fennálló rendet.*”² Másutt így ír: „Mindkét modern képzet [az ideológia és az utópia] a termékeny szkepszis szerve és helyeslendő, mert mindkettő szembefordul a tudat nagy csábításával – a gondolkodás ama tendenciájával, hogy magába forduljon s elfedje vagy egyszerűen csak átlépje a valóságot.”³

Mannheim lelkesedő hangnemétől eltekintve azonban a többi szerző esetében inkább az utópikus gondolkodás tévedéseinek és veszélyeinek taglalása jellemző. Az alábbiakban főként Molnár Tamás és Kolnai Aurél utópiaértelmezésével kívánok foglalkozni, kiegészítve ezeket mások – például Karl Popper, Hannah Arendt, Friedrich Hayek – azon gondolataival, ahol erős párhuzamokat éreztem. Az utópiában kulminálódnak a politikai vallásosság, a szcientizmus, a racionalizmus, a szabadságellenesség elemei.

*

Az utópia előzetes problémája a rossz ontológiai jelenvalósága, vagyis az, amit a teodícea problémájának is nevezhetnénk. Ez indítja arra az embereket, hogy „olyan társadalmi rendszerekről elmélkedjenek, amelyekből a rossz ki van zárva”.⁴ Minden utópikus elmélet célja az elégedetlenség, a szenvedés, a rend és összhang hiánya tudatának kiküszöbölése.⁵ Vonzó vonását az adja, hogy a tőkélyről *formális* víziója van, ami *univerzális* karaktert kölcsönöz az utópikus látomásoknak.⁶ Az utópia világa mindig egy egységes és szuverén emberi szerzőség eredménye, valójában *egyetlen* emberi elme alkotása saját vízi-

* Fejezet egy készülő nagyobb dolgozathoz.

¹ MOLNÁR Tamás: *Utópia: örök eretnokség*. Szent István Társulat, Budapest, 1991, 132.

² MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*, Atlantisz, Budapest, 1996, 221 (kiemelés tőlem).

³ *Uo.*, 116. Lásd még a „felforgató funkciót”: *Uo.*, 222.

⁴ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 11.

⁵ KOLNAI Aurél: *Az utópia kritikája* = BALÁZS Zoltán: *Kolnai Aurél, Új Mandátum*, Budapest, 2003. 163.

⁶ *Uo.*, 158.

ója alapján: az utópia világa az eminensen ember alkotta világ.⁷ Ez a világ azonban nem olyan értelemben ember által alkotott, mint a létező világunk, amelyben a hatalmak, tekintélyek, egyéni kezdeményezések pluralitása jelenik meg.

Az utópia az átfogó kreatív tervezés eredménye, amely analóg az isteni teremtéssel; ugyanazt a korlátlan szuverenitást és hatalmat testesíti meg, amit Isten a teremtésben, mi pedig magánéletünkben élvezünk. Mindig elszigetelt a nem-utópikus világtól, jellege laboratóriumi, vákuumbéli, önmagába zárt, önmagában megálló vagy autark. Ezen elképzelt világból ki van zárva a rossz lehetősége. Természetesen számos belső ellentmondással terhes a legtöbb utópikus elképzelés. Egyidejűleg irracionális és jeges logikára épülő. Minden óramű pontossággal működik, ahol az embereknek nincs választási lehetősége,⁸ ugyanakkor azt ígéri, hogy az ember csak az utópiában élheti ki legbensőbb spontán hajlamait. A szabadság legádázabb elkötelezettjei az utópisták, ugyanakkor meg is szerveznék a szabadságot, a gyakorlatban rabszolgasággá változtatva azt. Pesszimizták az egyént illetően, ugyanakkor optimisták a közösséget tekintve,⁹ és bíznak abban, hogy egy eszményi közösségben eltűnnek az egyéni gyengeségek.

Az utópia antik mintája: Platón Állama

Az antik világra jellemző tökéletes világ képe az „aranykor” volt. Ezért is kötődik össze a létező világ radikális felforgatása egyfajta „visszatérés” vágyával. Erről a későbbiekben még lesz szó.

Ha az utópia problémájával kívánunk foglalkozni, vissza kell térnünk a kályhához: Platón maradt minden későbbi utópia inspirációja,¹⁰ pontosabban Platón *Állama*.¹¹ Az *Állam* egy olyan kísérlet volt, amely megpróbálta a tökéletes *politikai* közösséget-berendezkedést elképzelni és felvázolni. E tökéletes közösségben-alkotmányban mindennek és mindenkinek megvan a maga előre elrendelt helye, a közösséget a teljes harmónia jellemzi. A tudás és a hatalom¹² tökéletesen egymásba simul, nincs köztük diszkrépancia; az állam vezetője a filozófus-király, aki épp azért jogosult a kormányzásra, mert ő

⁷ Aurel KOLNAI: *The Utopian Mind = Uő.: Privilege and Liberty and Other Essays in Political Philosophy*, szerk. Daniel Mahoney, Lexington Books, Idaho, 1999, 123.

⁸ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnkség*, 15.

⁹ *Uo.*, 14.

¹⁰ Hannah ARENDT: *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago, 1998, 227. Ezzel a kijelentéssel Leo Strauss vagy Eric Voegelin valószínűleg nem értene egyet. Strauss számára Platón az antik racionalizmus legfontosabb megtestesítője, amelynek maga Strauss is szószólója volt. Voegelin számára pedig az antik gondolkodás s vele Platón a lélek és a kozmosz igazságának legtökéletesebb kifejezője, amennyiben a keresztény gondolkodást nem vesszük számításba.

¹¹ Kolnai ír „tradicionalista” vagy „jobboldali” utópiákról is, ahogy léteznek „reakciós” utópiák is. Ezek afféle „tompított utópizmusok”, amelyek egy múltbéli rendbe kapaszkodnak, és azt értelmezik tévesen a tökéletesség megtestesüléseként. Ugyanakkor Kolnai szerint az utópikus gondolkodás természetes rokonságban a baloldalisággal van. Platón állama egyáltalán nem „konzervatív”, ha utóbbi jelző alatt Samuel Johnson tory gondolkodását vagy Burke reflexióit értjük. Ám Platón állama inkább helyreállító, semmint forradalmi vagy felforgató jellegű. (Bővebben lásd KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 167.)

¹² A hatalom valójában hiányzik Platón elképzeléséből és a legtöbb utópikus gondolatból is.

birtokolja a bölcsességet. E helyütt nem dolgunk tárgyalni, hogy vajon Platón mennyire gondolta komolyan ennek megvalósíthatóságát – noha a szürakuszaibéli kísérlete és kudarca erre enged következtetni –, pusztán művének tagadhatatlan utópikus vonásaira és a későbbi politikai utópia-irodalomra tett kitörölhetetlen hatására kívánok utalni. Ebből fakad, hogy az emigráns szerzők itt tárgyalt köréből szinte mindenki legfőbb forrásként említette Platónt a politikai utópia történetének megértése szempontjából.

Azonban Popper Platónt a zárt társadalom első, és egyik legfontosabb képviselőjének tekintette.¹³ Platón filozófusa szerint nem a bölcsesség kutatója, hanem annak gögös birtokosa, uralmi eszménye *szophokráciaként* értelmezhető.¹⁴ Csak a filozófus láthatja az isteni állam mintáját, csak ő áll kapcsolatban az istenivel. Ezért is követel teljes, korlátozások nélküli szuverenitást Platón a filozófus-királynak: „Egyedül ez a követelmény, hirdeti, vethet véget a társadalmi élet bajainak; az államokban féktelenkedő rossznak, a *politikai instabilitásnak* éppúgy, mint rejtettebb okának, az emberi faj tagjainak sorában lábra kapott rossznak, a *faji elkorcsosulásnak*.”¹⁵

Platón módszere az utópista tervezésé:¹⁶ mielőtt bármit cselekednénk, meg kell határozunk az eszményi államot, amely a legfőbb célt testesíti meg. Minden ehhez vezető köztes célt és eszközt ennek az eszménynek a fényében kell értékelnünk. Ez az eszményi állam a kevesek erős központi hatalmát követeli, épp ezért szükségszerűen diktatúrához vezet Popper szerint.¹⁷ Az erős központi hatalom az itt tárgyalt szerzőket kevésbé zavarta Popperen kívül – leszámítva talán Hayeket. Számukra a probléma Platón utópiájával inkább az, hogy fenekestül felforgatja a létező rendet, azzal élesen szemben áll. Azzal a renddel, amelyben a többé-kevésbé, próba-szerencse megoldások jelennek meg, amely megjeleníti a maga tökéletlenségét, összhangban az emberi természet tökéletlenségével.

Popper szerint az utópia egy rosszfajta racionalizmusból táplálkozik. E rossz racionalizmus – azaz az utópizmus – első lépése az, hogy felvázolja az ideális államot. Ezt az ideális államot racionálisan kellene meghatározni, ez azonban nem lehetséges. Épp ez vezet kíméletlenséghez: ezek Popper szerint különböző utópikus vallások, amelyek kö-

¹³ Popper esetében hangsúlyozottan csak az utópia bírálata fontos számomra. Úgy vélem, hogy Platón „rasszistának” és „totalitáriusnak” bélyegzése téves és anakronisztikus, s hasonlóképpen megalapozatlan a középkor „zárt/törzsi társadalomként” történő felfogása is. Popper könyve hemzseg a történetietlen és elnagyolt kijelentésektől. (Lásd bővebben Richard T. ALLEN: *Beyond Liberalism. The Political Thought of F. A. Hayek and Michael Polanyi*, Transaction Publishers, New Brunswick, 1998, 100-101.) Szeretném jelezni továbbá, hogy Popper saját hitvallása szerint „egalitárius és individualista” – és ezek az alapelvek jelentenek fogódzót a nyitott társadalom eszményéhez –, amelyek közül vagy az egyik, vagy a másik élesen szembenáll a dolgozatomban tárgyalt szerzők felfogásával (azaz vagy az egyik, vagy a másik hiányzik meggyőződésükből). Ezen túl Popper nem elkötelezett ellensége a társadalommérnökségnek vagy a tervezésnek – hasonlóan Mannheimhez –, pusztán a *részorientált társadalomtervezés* híve, a fokozatosan haladó társadalomechnikus vagy -mérnök tevékenységének barátja, amelynek lényege az apróbb „toldás-foldás” tevékenysége, a meglévő problémákra való koncentráció. A Hayek–Mises–Polányi-féle beavatkozásmentességet explicit módon elutasítja. Lásd Karl R. POPPER: *A historizmus nyomorúsága*, Akadémiai, Budapest, 1989, 76-87. Lásd még UÓ.: *Utópia és erőszak*, ford. Molnár Attila Károly, Kommentár 2007/1., 36.

¹⁴ Karl R. POPPER: *A nyitott társadalom és ellenségei*, Balassi, Budapest, 2001, 145.

¹⁵ Uo., 151.

¹⁶ Uo., 156.

¹⁷ Uo., 158.

zött nem lehetséges az érvelés módszerével egyezsége jutni.¹⁸ Az utópia alapján logikailag sem lehetséges két eszményi állam: vagy az egyik igaz, vagy a másik.

Az új világ azonban csakis a régi romjain épülhet fel. Noha Marx bírálja a Platón-féle – és minden hasonló – utópizmust, és önmagát realistának mutatja be, egyvalamiben mindenképpen egyezik víziójuk Popper szerint: a társadalom teljes, gyökeres átalakításának kívánalmában, azaz a radikalizmusban osztoznak, minden kompromisszum elutasításában.¹⁹ Ez a vonás megjelenik már Platón esztéticizmussal átítatott aktusában, a rajztábla tisztára törlésében, azaz a létező intézmények és hagyományok kiirtásában.²⁰ Molnár, Kolnai és Popper szerint az utópikus politika mindig felforgató, a létező renddel és a valósággal szemben álló terv és cselekvés, és minden esetben *hagyományellenes* – ami természetesen következik a fennálló renddel szembeni elégedetlenségéből, bármilyen legyen is az a rend. A szerzők között lévő különbségeken túl mindannyian úgy gondolták, hogy bármely létező rend az emberi világban tökéletlen, és annak felforgatását nem indokolja valamilyen utópikus-idealisztikus vízió megvalósítási kísérlete.

A kereszténység hatása és az utópikus gondolkodás vallásos karaktere

Az utópista elvonatkoztatásnak létezik egy „historizált”²¹ változata, amelyben megjelenik a kezdet romlatlanságába és a tökéletesség elérhetőségébe vetett hit.²² Az ember feladata az utópista szerint a romlatlan kezdetre rakódott minden hordalék lesöprése. A romlatlan kezdetetek jelentik a gyökeret, nem véletlen tehát, hogy a cselekvő utópizmus *radikális*: a cél a dolgok elkorcsosulása előtti időkbe való *visszatérés*.²³ E romlatlan kezdet képe lebegett Rousseau szeme előtt, amikor azt állította, hogy az ember eredetileg szabadnak született, és hogy létezett valaha egy törvények nélküli ősalapot, amelyben a spontán jóakarát és az emberek testvériségének uralma érvényesült.²⁴

E gondolatmenet értelmezésekor elengedhetetlen, hogy beemeljük a zsidó-keresztény kultúra hatását a nyugati politikai gondolkodásra. A platóni utópia mellett ez a legfontosabb elem, amely kiegészíti a későbbi utópikus gondolkodás irányát. „Nos, az utópista nyilvánvalóan »vallásos« ember (a »vallásos« kifejezést itt most a legtágabb értelemben véve), aki vagy abban a hiszemben él, hogy az emberiség történetében valami megrontotta a kezdeti tökéletes állapotot – s ebben az esetben helyre kell igazítani a dolgot –, vagy úgy gondolja, hogy bár a világ alapjában véve tökéletlen, kellő eltökéltséggel tökéletessé tehetjük.”²⁵

¹⁸ POPPER: *Utópia és erőszak*; Uő.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 160.

¹⁹ POPPER: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 163.

²⁰ Uo., 164-165. Ez egy újabb ábrázolás Platón *Államának* eredendően nem „konzervatív” jellegéhez.

²¹ A történeti változat természetesen spekuláció. Sem a szerződéselméletek, sem az utópikus víziók nem alapulnak empirikus történeti megállapításokon. Ezen elméletek alapjai *konstrukciók*.

²² MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 13.

²³ Uo., 21.

²⁴ Uo., 22.

²⁵ Uo., 12.

A kereszténység több dimenzióban is forradalminak nevezhető, amennyiben az antik világ emberről és politikáról való felfogásának gyökeres módosítása figyelhető meg abban. Anélkül, hogy ennek részleteit elemezném itt, jelenleg csak az időfelfogás változására utalok. A gondolkodás elszakadt a ciklikus időkonceptiótól, kialakult az egyszerű, nagy megújulás gondolata, az ágostoni transzcendens üdvtörténetben megjelent a történelem lezárásának gondolata. Ebből kiindulva lehetségesnek gondolták sokan, hogy a véletlent és a kiszámíthatatlant el lehet tüntetni, a rendezettség, biztonság, a „tudományosan megtervezett boldogság” korszaka megalkotható.²⁶ Mondanom sem kell, Molnár szerint ez a kereszténység félreértése, az utópikus nyelv a keresztény teológiai nyelvezet karikatúrája.²⁷ „A keresztény tanítás szemszögéből tehát a jelentős utópista írók eretnekek; törekvésük az ember eredeti ártatlanságának visszaszerzése, ami számukra a tudás és a hatalom teljességével egyenlő, s ebből a célból az eredeti bűnt eltörölve egy új romlatlanságból akarnak kiindulni.”²⁸

Az utópisták a közösséget ruházzák fel azon tulajdonságokkal, amelyek a keresztény gondolkodásban Istent illetik. Az ilyen kollektív istenség bibliai értelemben természetesen *bálvány*.²⁹ Molnár szerint lényegesen nem különbözik a vallásos utópistától – khiliasztáktól, millenaristától – az ateista vagy szekuláris utópista, pusztán világisítja a vallásos szókincset: „a marxista utópista tagadja Isten létezését, ugyanakkor hisz abban, hogy az ember megistenülhet, a múltban még sohasem tapasztalt tisztaság és hatalom birtokába juthat. Joggal állíthatjuk, hogy a marxista utópiát – a kommunista társadalmat – félisteni lények népesítik be, ami voltaképpen minden utópista rendszer elképzelése.”³⁰ Marxnál a tudomány foglalja el azt a helyet,³¹ amelyet vallásos elődeinél a tisztaság és a bűntelenség töltött be.

A tökéletes, feszültségmentes, ellentmondások nélküli társadalom képe a kereszténység nyelvén a bűnbeesés előtti, paradicsomi állapotot jelenti.³² Bárhogy fogalmazzák meg kívánalmaikat és vágyaikat, valójában minden utópikus gondolkodás törekvése ugyanaz lesz: „megszabadítani az embert a *heteronómiától* (a személyes Isten irányításától és gondviselésétől) az *autonómia* (az erkölcsi önállóság) nevében”.³³ Az eltérések pusztán azzal magyarázhatók, hogy míg a nagy kérdéseket korábban a teológia tárgykörében vitatták meg, azok ma a politika fogalmkörében jelennek meg, a vallási elem azonban kétségkívül megmaradt.³⁴ Ugyanígy állandó elem az autonóm ember eszményképe is – akár vallási, akár szekuláris köntösben jelenik meg. A probléma mindig az, hogy

²⁶ *Uo.*, 19.

²⁷ *Uo.*, 23.

²⁸ *Uo.*, 24.

²⁹ *Uo.* Vö. Eric VOEGELIN: *A politikai vallások*, ford. Balogh László Levente, Századvég 2011/1., 51.

³⁰ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnekség*, 41.

³¹ Természetesen a tudományos utópizmus gyökere elsősorban Francis Bacon, valamint érdemes itt utalni Claude Henri de Saint-Simonra és Auguste Comte-ra is. Az ő esetükben talán még nyilvánvalóbb a szcientista karakter, mint Marx esetében.

³² KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 165.

³³ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnekség*, 24.

³⁴ *Uo.*, 10. Még a marxizmusban is félreérthetetlenül jelen van a vallási elem. Lásd POPPER: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 370.

valami megakadályozza az autonóm ember kibontakozását: papi összeesküvés, babona, az uralkodó osztály, egy faj, a nép ellenségei vagy bármi más.³⁵ Ugyanez az elképzelés, az elnyomottság, összeesküvés képzele jellemezte a középkori eretnekeket és a modern totalitáriusokat is. Ám a modern korban az „Ezeréves Birodalom” helyett inkább a „forradalomra” hivatkoznak.³⁶

Ezért van szükség az utópista szerint a romlott intézmények felszámolására és e romlott intézmények bűnös vezetőinek eltávolítására. Az elképzelt utópia uralmi formája Molnár szerint minden esetben *teokrácia*, vagyis a tisztákból, választottakból álló kormányzat.³⁷ A teokráciában nincsenek sem világi, sem egyházi közvetítő intézmények, és végleg elkülönülnek egymástól a bűnösök és a büntelenedek, a hatalom kizárólag az igazak, a megtisztult emberiség kezébe kerül.³⁸ Ahogy Popper írta Platón kapcsán, az utópiában semmiféle hatalommegosztás vagy korlátozás nincs: a hatalom³⁹ – akár az értelem, akár a kiválasztottság alapján – abszolút mivolta igazolt egyedül az utópista számára, nincs helye „a többség számára nyújtott intézményes garanciáknak”.⁴⁰ Az utópikus perfekcionizmus célja *az ember istenné válása*.⁴¹

Antipolitika

Minden utópikus mozgalom állam-, politika- és hatalomellenes. Ez a hatalomellenesség azonban, mint azt látni fogjuk, csak arra az időszakra vonatkozik, amikor az utópia még csak álm és nem a közelebbi jövőben látható valóság.

A modern utópiákat az különbözteti meg a korábbiaktól, hogy „megvalósíthatóak”,⁴² vagy pontosabban: egyes részei megvalósíthatóak.⁴³ Ahogy Hannah Arendt megjegyezte a marxizmus kapcsán: „Marx osztály nélküli vagy államnélküli társadalma nem utópikus. Túl azon a tényen, hogy a modern fejleményeknek van egy olyan félreérthetetlen tendenciájuk, hogy eltöröljék az osztálykülönbségeket a társadalomban, és a kormányzatot felcserélik ama »dolgozók adminisztrációjával«, amely Engels szerint fémjelezni fogja a szocialista társadalmat, ezen ideálokat maga Marx is nyilvánvaló módon az athéni de-

³⁵ Az „összeesküvés” paranoid elképzelése Molnár szerint leginkább a reakciós értelmiségre jellemző. Lásd MOLNÁR Tamás: *Az értelmiség alkonya*, Akadémiai, Budapest, 1996, 155–158.

³⁶ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnkség*, 26–27.

³⁷ *Uo.*, 13. Vö. Eric VOEGELIN: *From Enlightenment to Revolution*, szerk. John H. Hallowell, Duke University Press, Durham, 1975, 172. Itt a szerző a francia forradalmi rezsimet „totalitárius teokráciának” minősíti.

³⁸ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnkség*, 44.

³⁹ Véleményem szerint Popper erősen félreértette Platont. Az *Államban* nincs hatalom, és az utópiák jelentős részében sincs. Az utópiák antipolitikaiak, és ennek legnyilvánvalóbb jele a hatalom – mint az önkény és a kényszer megtestesítőjének – elutasítása és kiiktatásának vágya. A továbbiakban erről a hatalom- és politikaellenes jellemzőről lesz szó.

⁴⁰ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnkség*, 147.

⁴¹ *Uo.*, 45.

⁴² MOLNÁR: *Az értelmiség alkonya*, 76.

⁴³ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 158; UŐ.: *The Utopian Mind*, 122.

mokráciával összhangban képzelte el, azzal a különbséggel, hogy a kommunista társadalomban a szabad polgárok privilégiumai mindenkire kiterjednek.”⁴⁴

A modernségben a politikáról alkotott kép is megváltozott. Arisztotelész számára a politika és a jog még gyakorlati filozófiát jelentett, amelyekben csak valószínűségek vannak. Ám Molnár szerint ez Descartes és Hobbes tudományos-filozófiai újításai során megváltozott. Megjelent a természettudományos igény, hogy a politika is valódi tudomány, „politikatudomány” legyen.⁴⁵ Amennyiben ez megvalósul, úgy a korábbi politika esetlensége, kontingens mivolta is megszűnik. A „valódi” emberi természet spontán, intézményes közvetítések nélküli kibontakozását kiegészíti a tudományos szervezésbe vett hit, mely szervezés fölöslegessé teszi az esetleges politikát és a kényszerítő hatalmat.

A politikai hatalom csak addig szükséges, amíg az ember tökéletlen.⁴⁶ Az ember által alkotott intézmények az ember bukásának eredményei. A vallásos utópista szemében ezek az Isten iránti vakság bizonyítékai, legyen szó akár az egyházzól, akár az államról, míg az ateista változatban ez abban a meggyőződésben fejeződik ki, hogy az emberiséget külső körülmények akadályozzák természetes törekvései megvalósításában. A vallásos utópista el akarja törölni az emberi törvényeket, és egyedül Isten uralma alatt akar élni; az ateista szerint amint az Értelme összeköti az embereket, béke és egyetértés lesz. A vallásos utópista szerint – mint azt fentebb jeleztem – a tisztáknak, választottaknak kell vezetniük a társadalmat, míg az ateista a régi struktúrákat, beidegződéseket akarja eltörölni. A jövő mérnökeinek feladata az átnevelés és az átirányítás.⁴⁷ Utópiában a hatalom csak annyiban valódi hatalom, hogy az *mindenki hatalma*, de nem a törvényeké, hanem az ezeket felváltó szerződések (vagy másképpen: a társadalom) hatalma.⁴⁸ A kényszert alkalmazó állam helyébe a *társadalom* lépett a modern utópiában, a kortársban pedig jellemzően a „civil társadalom” tölti be ezt a szerepet. Molnárt idézve: „A politikai viszonyokat társadalmi viszonyok fogják fölváltani, amelyek teljesen szabadon, törvényes kényszer nélkül és csupán a szükségletek és a természetes vonzalmak alapján jönnek létre.”⁴⁹ Valamint: „Utópiában nem lesznek vétkek és bűnök, tehát törvényekre sem lesz szükség. Az államra, mint elnyomó hatalomra csak uralkodó osztályoknak van szükségük; a kommunisták irányította szocialista állam csupán az osztály nélküli társadalom adminisztratív szerve, s természetesen ez is el fog halni, amikor a szocialista *állam* átadja helyét a kommunista *társadalomnak*.”⁵⁰

Az utópiából nem pusztán az osztályok, az állam vagy a törvények hiányoznak, hanem a család és a vallás is, és általában mindenféle struktúra.⁵¹ Az utópista a közvetítő, tökéletlen intézményekkel együtt minden köztes állapotot is megvet, ezért is har-

⁴⁴ ARENDT: *I. m.*, 131 (82. jegyzet).

⁴⁵ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 144. Ezért is van Molnár szerint, hogy a modern politológusok „képletekre egyszerűsítik a politikát”: *Uo.*, 145.

⁴⁶ *Uo.*, 138.

⁴⁷ *Uo.*, 140.

⁴⁸ *Uo.*, 139.

⁴⁹ *Uo.*, 89.

⁵⁰ *Uo.*, 25.

⁵¹ *Uo.*, 89.

col könyörtelenül minden intézmény ellen.⁵² Elképzelése szerint ugyanis – ahogy ezt Rousseau megfogalmazta – az ember alapvetően jó, csak a körülmények, intézmények, a civilizáció rontják meg: „Az utópista összetéveszti az okot és a következményt: azt gondolja, hogy az állam és intézményei rontották meg az embert, s nem azt, hogy az eredeti bűntől megromlott vagy az egyébként is gyarló ember hozza létre a tökéletlen intézményeket.”⁵³

A létező intézmények zsarnokiak, ezért az utópia világában minden hierarchia megszűnik, ahogy az igazságszolgáltatás, magánvállalkozások is. Az intézmények elutasításával az utópisták valójában a kényszert, az erőszakot utasítják el.⁵⁴

A politika kényszere kiszámíthatatlan, és nincsenek racionális-tudományos alapjai. Ennek következtében viszont az engedelmesség sem igazolható. Miért engedelmeskedjen az ember a törvények parancsának, ha azok nem a valódi emberi természetéből, legbensőbb énjéből és mindenki akaratából fakadnak – és ekként egybe is esnek az ösz-szes többi ember énjével –, sem demonstrálható, racionális alapjai nincsenek? Molnár szerint a modern utópizmus egyetlen új mozzanata, amellyel hozzátesz a korábbiakhoz, az a *technika* igénybevétele.⁵⁵ „Az utópista valóban azt hiszi: minden emberi probléma megoldása egyedül szervezés kérdése.”⁵⁶ Az emberi értelem nehezen áll ellen a rendszerekalkotás csábításának. A modern szcientista utópiákban félreismerhetetlenül jelen van a 17. századi *esprit géométrique* szelleme.⁵⁷

Az utópikus szcientizmus reménye szerint az „új tudomány” váltja majd föl a politikát, azaz a kényszer elve helyére a szervezés elve lép majd. Az új társadalmat a filozófus-királyok kései leszármazottai – mérnökök, iparosok, tudósok – fogják majd irányítani, és ennek révén eltűnnek a korábbi előjogok, a történelem esetlegességei, és a tudományos fejlődés ellenőrzött biztonsága valósul majd meg.⁵⁸ Ezért tartják olyan fontosnak a modernek a *módszer* megtalálását Machiavellitől Deweyig.⁵⁹

Amennyiben megvan a módszer és a világot teljes egészében megmagyarázó⁶⁰ tudományos racionális elmélet, pusztán fel kell váltani az ezen alapuló tudásra építve a régi rendet az újjal: „Végül szükségképpen rend lesz ott, ahol jelenleg zűrzavar uralkodik. A történelem zűrzavara; az emberek véletlenszerű döntései; a természeté: a mindenség nyers erői, amelyeket eddig még nem sikerült emberi ellenőrzés alá vonni. A leendő rend pedig abban nyilvánul majd meg, hogy minden ember ugyanazt gondolja, ugyanazt akarja és ugyanazt cselekszi.”⁶¹

⁵² *Uo.*, 48–49.

⁵³ MOLNÁR: *Az értelmiség alkonya*, 48.

⁵⁴ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnekség*, 146.

⁵⁵ *Uo.*, 179.

⁵⁶ *Uo.*, 77. Vö. Friedrich A. HAYEK: *The Counter-Revolution of Science*, Liberty Foundation, Indianapolis, 1979.

⁵⁷ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnekség*, 141.

⁵⁸ *Uo.*, 81–82.

⁵⁹ *Uo.*, 85. A legradikálisabb ebben is Marx volt, aki a filozófia eltörlését tűzte ki programjában, lásd *Uo.*, 86.

⁶⁰ Érdemes az „enciklopédistákra” gondolni – már maga a megjelölés is ezt a törekvést írja le.

⁶¹ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnekség*, 115.

Machiavelli módszere az volt a véletlen legyőzésére, hogy lejjebb állította a mércét. Az alacsonyabb mérce könnyebb kivitelezhetőséget, elérhetőséget eredményezett.⁶² Ugyanezért szükséges Isten kiiktatása is a rendszerből. Ahogy Comte megfogalmazta: ha Isten létezik, akkor az ember nem tud tökéletesen racionális és világi társadalmat létrehozni – túlságosan lekötik ugyanis a személyes üdvösség problémái, az isteni abszolútum iránti elkötelezettsége kizárja annak lehetőségét, hogy az ember odaadón álljon egy közös cél szolgálatába.⁶³

Ahogy a politikai kényszer esetlegessége, úgy a többi „hasztalan” tevékenység is eltűnik majd az utópisták reményei szerint. A tudományos rendszerben mindennek rendeltetészerű helye és célja lesz, ahogy már Platón *Államában* is volt. Saint-Simontól Leninig mindenki „hasznossá” akart tenni minden tevékenységet, köztük az irodalmat és a művészetet is.⁶⁴ Utópiában mindennek egységesnek, harmonikusnak kell lennie, így a tudományoknak is egyetlen, egyetemes tudományban kell összeolvadniuk.⁶⁵ „A diktatúra tehát korántsem csak a bolsevikok találmánya és korántsem csak a szovjet államban alkalmazott uralmi módszer, hanem a marxista elmélet lényegi velejárója. A totalitarizmus totális uralmat ír elő az ember fölött, az ember valamennyi gondolati, szellemi és technikai alkotó törekvése fölött.”⁶⁶

A főként vallási hangsúllyal operáló utópiákban erősebb lehet az egalitárius él, köszönhetően az „ösegyház” intézményektől, aszimmetrikus és hierarchikus viszonyoktól mentes, „tökéletes egyenlőséget” megjelenítő délibábjának, a tudományos utópiákban azonban domináns a hierarchiába szerveződés kívánalma. Így például a francia szocializmus kezdetektől fogva tekintélyelvű és antidemokratikus volt.⁶⁷ A két elem persze gyakran épp olyan nehezen választható külön, mint az érzelmesség és tudományosság furcsa keveréke, amely a középkori eretnekektől kezdve a modern utópistákig és szocialistákig jellemzi ezt a nyelvet. A jövő emberiségének leírása egyszerre szentimentális és tudományos.⁶⁸ Még Saint-Simon és Comte abszolút szcientista víziói sem mentesek a spirituális-morális dimenzió és hatalom hangsúlyozásától.⁶⁹ Ami azt illeti, az általánosan feltételezett különbség a tudományos és romantikus vagy vallásos szocializmus között nem olyan nagy, mint ahogy azt általában gondolják.⁷⁰

Az utópikus társadalomszervezőnek a panaszokra érzéketlennek kell lennie, ha tervét véghez akarja vinni. Mivel egy nagyszabású – pontosabban: totális – társadalomátalakítás

⁶² Ez Machiavellinél „Fortuna leigázása”. Erről Strausst idézi Molnár: *Uo.*, 85.

⁶³ *Uo.*, 84.

⁶⁴ Érdeemes észben tartani, hogy maga Platón is megvetette az irodalmat, miként a retorikát is. Az itt említett minden tevékenységet ellenőrzés alá vonó, azt hasznossá tevő szemléletet Huxley írta le legplasztikusabban a *Szép új világban*.

⁶⁵ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 92.

⁶⁶ *Uo.*, 88.

⁶⁷ Saint-Simon azzal fenyegette meg ellenfeleit, hogy úgy fog velük bánni, ahogy a „barmokkal” szoktak. Lásd MOLNÁR: *Az értelmiség alkonya*, 61.

⁶⁸ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 105–106.

⁶⁹ HAYEK: *The Counter-Revolution of Science*, 258 skk.

⁷⁰ Vö. Erik von KUEHNELT-LEDDIHN: *Leftism Revisited. From de Sade and Marx to Hitler and Pol Pot*, Regnery, Chicago, 1990, 101.

forog kockán, ennek munkája során az értelmes vagy ésszerű kritikákat is el kell fojtania.⁷¹

A szabadság és a kiszámíthatatlanság a társadalommérnök legnagyobb akadálya a tervezőmunka során.⁷² Bármennyire legyen is jelszava a szabadság, az utópista valójában azt akarja, hogy a szabadságot a megtervezett rend váltsa föl. Semmitől sem fél jobban, mint az emberi szabadságtól.⁷³ Az ő szemében az emberi szabadság az emberiség kiteljesedésének akadálya, mivel a szabadság esetlegességet, kiszámíthatatlanságot jelent.⁷⁴ A teokrácia szekularizált változata a történelmi szükségszerűség uralma, melynek alapján a kiválasztottak felhatalmazást kapnak arra, hogy visszanyúljanak a politika – tehát a kényszer – elvéhez, és kíméletlenül alkalmazzák azt.⁷⁵ Minden próbálkozás ellenére kritikusi szerint az ilyen tökéletesen racionális, tervszerű „politika” lehetetlen: „Az elővigyázattal kigondolt terveket valóra váltó hatalmas filozófus-király csak mesebeli alak, akit a föld-birtokos arisztokrácia érdekében találtak ki. E tündérmese demokratikus ellenpárja az a babona, hogy észérvekkel elegendő jóakarátú embert meg lehet nyerni valamilyen tervszerű vállalkozáshoz. A történelem megmutatja, hogy a társadalmi valóság gyökeresen más. A történelmi fejlődés menetét elmeszülemények sohasem formálják, legyenek bármilyen kiválóak egyébként, noha az ilyen sémák, nem vitás, gyakorolhatnak némi hatást sok más, kevésbé racionális (vagy éppenséggel egészen irracionális) tényezővel együtt. [...] A végső kimenetel fölöttébb eltér az ész alkotásaitól [...] A racionális terv szerint létrehozott struktúra ráadásul semmiképpen sem válhat stabillá, mert az erők egyensúlya elkerülhetetlenül megbomlik. Legyen bármilyen büszke is realizmusára és tudományos jellegére, egyetlen társadalom-átalakítás sem léphet túl az utópikus álmodozáson.”⁷⁶

Popper itt ugyanarra az elkerülhetetlen kiszámíthatatlanságra utal, amelyre Burke, Hume és Hayek is rendszerint hivatkoztak. Nem tudunk számolni cselekvéseink nem szándékolt következményeivel, így bármilyen eszmény alapján kidolgozott terv, legyen bármennyire is racionális az arculata, össze fog omlani – nem is beszélve a cselekvéseinken kívül álló körülményekről. Azon laboratóriumi körülményeket, amelyek között az utópiákat kidolgozzák, nem lehet reprodukálni a valóságban. Popper szerint Marx „tudományos elmélete” is valójában történelmi profécia. Annak oka, hogy Marx mint proféta kudarcot vallott, szerinte a „historicismus nyomorúságában” keresendő, vagyis „abban az egyszerű tényben, hogy még ha megfigyelünk is valamit, amiről úgy véljük, hogy történelmi tendencia vagy irányvonal, nem tudhatjuk, hogy holnap ugyanezt a formát mutatja-e majd”.⁷⁷

Úgy vélem, az itt tárgyalt szerzők szerint az utópiák a tudással akarják kiváltani az önkényt (*arbitratio*), amely a pusztá valószínűségeken alapuló gyakorlati politika velejárója. A tudás lehet isteni megvilágosodás eredménye, ahogy az inkább vallási elemet hangsú-

⁷¹ POPPER: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 159; UŐ.: *A historicizmus nyomorúsága*, 103-104.

⁷² MOLNÁR: *Az értelmiség alkonya*, 205.

⁷³ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 113.

⁷⁴ Uo., 118-119.

⁷⁵ Uo., 166.

⁷⁶ POPPER: *A historicizmus nyomorúsága*, 67.

⁷⁷ POPPER: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 366.

lyozó utópisták gondolták, de lehet a tökéletesen racionális, tervszerű tudomány tudása is (*scientia*). Mindkét esetben úgy gondolják, hogy a hatalmat fölváltó ezen utópikus uralom kizárja a hatalmi önkény lehetőségét. Úgy tűnik azonban, hogy a tudás ilyen fölfogásával nem oldható meg a hatalom problémája: „Az emberek fölötti uralom egész fogalma kétértelmű. Nemcsak azt jelenti, hogy mindent tudunk az emberről, hanem azt is, hogy e tudás nevében egyesek hatalmaskodnak a többiekkel [szemben], akiknek tudása állítólag nem üti meg a kívánt mértéket. Lehetővé válik a tudás – az »ember« fogalmának helyes értelmezése – nevében történő zsarnokoskodás. Ez a fenyegetés elvileg csak akkor lenne elhárítható, ha mindenki mindent tudna az emberről, azaz ha mindenki egyformán értelmes és képzett volna. Ezért becsüli az utópista oly sokra a nevelést, amit saját, igazi vallásának tekint. Ám tegyük föl, hogy mindenki egyaránt mindentudó; a hatalomvágy ilyen körülmények között is megvan egyesekben, s ezt a nevelés nemhogy kiirtaná, még inkább csak erősíti. Ha viszont a hatalomvágy adva van, akkor a hatalom gyakorlása dönti el milyen tudás a helyes tudás, és milyen tudás ártalmas – a kör ezzel be is zárult. A politika középponti kérdését: a hatalom kérdését tehát nem oldja meg a tudás.”⁷⁸

Álom és valóság

Az utópia 'sehol' -t, pontosabban 'helynélküliséget' jelent.⁷⁹ Az elsődleges jelentésénél azonban még fontosabb az, amit implikál. A „sehol” ugyanis „bárhol” lehet, és a cél az, hogy végül „mindenhol” legyen.⁸⁰ Az utópikus világ nem pusztán a törvények, intézmények, hanem a szokások és viszonyok gyökeres és teljes átalakítását is jelenti, új világ, új emberi természet megteremtését.⁸¹

Ahhoz, hogy valaki Utópia polgára legyen, el kell szakítania a lokalitás kötelékeit.⁸² Az utópikus szerzők mindig emberiségről, sohasem egyénekről beszélnek. Utópia eszményi közösségében nincsenek történeti hagyományok, földrajzi vagy éghajlati adottságok. Amint Molnár írja: „Az újonnan jöttek az első pillanattól fogva »utópiabelivé« válhatnak: múltjuk éppoly lényegtelen, mint ahogy hajlamaik sem számítanak, hiszen az utópia határán átlépve lefoszlott róluk minden megkülönböztető jelleg, s maguk is egy szintelen, történelem nélküli, kiterjedés nélküli egzisztencia részesévé váltak.”⁸³ Továbbá Kolnay szerint: „Az elképzelés szerint az emberek legyenek mentesek a hely konkrét meghatározottságának tényezőitől és a tradíciók ballasztjától, beleértve örökölt hajlamaik és esetleges előítéleteik pszichikai rendszerét is; rendeltetésük az, hogy megtesztítsék az egyetemes ember szuverén önrendelkezését, a tiszta és egyszerű emberét, aki

⁷⁸ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnkség*, 217 (1. jegyzet).

⁷⁹ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 162. Valamint jelent 'jó helyet' is, amennyiben figyelembe vesszük Morus reneszánsz szójátékát (*eutopia*).

⁸⁰ KOLNAI: *The Utopian Mind*, 124.

⁸¹ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 162.

⁸² KOLNAI: *The Utopian Mind*, 124.

⁸³ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnkség*, 101.

megtisztult mindentől, ami partikuláris, korlátozó, esetleges és véletlenszerű az emberi létezésben.”⁸⁴

Mivel Isten a világtól radikálisan különbözik, nem foglalhat helyet benne, csak is immanens lehet az utópia istensége – ez volna az emberiség. Kolnai szerint ebben ragadható meg a vallásos és utópikus világnézet kibékíthetetlen különbsége. A vallásos világkép feltételez egy, az emberitől gyökeresen különböző természetfeletti realitást.⁸⁵ Ez minőségi különbséget is jelent: a vallás nem a zárt tökéletesség világa – hiszen nyitott a transzcendencia felé –, ellentétben az utópiával.

E zárt világban az utópikus remény szerint megvalósul a totális egység és azonosság, az egybeforrt emberiség glóbusza. Az utópisták közötti viták leginkább akörül folytak, hogy „az egybeforrt emberiség létrejöttéhez vezető utolsó felvonás az állam, a faj, az ideológiai birodalom vagy a világhormány vezénylete alatt fog-e végbemenni?”⁸⁶ A vita tehát nem érinti a probléma lényegét, hogy tudniillik lehetséges-e egyáltalán a totálisan egybeforrt és egységesített emberiség megvalósítása. Molnár leírásából látszik, hogy nem pusztán a kommunizmus vagy a liberális demokrácia utópikus,⁸⁷ hanem a nemzetiszocializmus is. A Hermann Rauschning által leírt *Asztali beszélgetésekben* maga Hitler is egy teljesen új, „történelemellenes rend” megteremtéséről beszélt, amelyben az idejétmúlt és értelmetlen „nemzet” fogalmát a „faj” fogalma fogja felváltani, ahogy a nemzetállamok helyett is nagyobb egységekre lesz szükség.⁸⁸

Ismeretes Mussolini azon szólama, amely szerint bárminek csak az államon belül van létjogosultsága.⁸⁹ Ez mindennél jobban kifejezi a zárt közösség kívánalmát. Ennek eléréséhez valamennyi utópista számára elsőrendű feladat volt az ifjúság nevelése Platónától Rousseau-ig. Elemi feladat ugyanis utópia jövője szempontjából, hogy a gyerekek minél előbb közösségi ellenőrzés alá kerüljenek, amelynek célja, hogy a lehető legnagyobb fokú homogenitást éri el.⁹⁰ Az Erich Fromm-féle totális felfogásban ez úgy jelenik meg Molnár olvasata szerint, hogy szükséges az egység a többiekkel és a természettel, miközben az egyén megőrzi saját integritását és függetlenségét.⁹¹ A problémák leegyszerűsítése, az egyéni különbségek kiküszöbölése szükséges az utópista szerint,

⁸⁴ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 163.

⁸⁵ *Uo.*, 166.

⁸⁶ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 127. Az „emberiség” imádata a gyakorlatban meglehetősen nehézkes, ezért folyomodnak inkább a konkrét faj, osztály vagy rezsim imádatához, ahogy a nácizmus és a kommunizmus esetében is tették. Az emberiségben ugyanis nincs semmi olyan „konkrétum”, amit imádni lehetne. *Vö. Uo.*, 67.

⁸⁷ Kolnai kizárólag a kommunizmust tekintette *par excellence* totalitárius ideológiának. KOLNAI Aurél: *Az apokaliptiszis három lovasa* = BALÁZS, I. m., 203.

⁸⁸ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 128. Noha manapság divat azzal riogatni, hogy a nemzetállami „nacionálizmus” analóg a hitleri időszak ideológiájával, nem árt emlékeznünk arra, hogy a Harmadik Birodalom sok minden volt, csak nemzetállami konstrukció nem.

⁸⁹ „A fasiszta számára [...] az állam minden, s az államon kívül semmiféle szellemi vagy emberi dolog nem létezik, nehogy értékkel bírna... A fasiszta állam – valamennyi érték egyesítése és szintézise – a nemzet életének egészét értelmezi, fejleszti és potencializálja.” Idézi Molnár *Uo.*, 129 (kiemelés tőlem).

⁹⁰ *Uo.*, 129–130.

⁹¹ *Uo.*, 136.

aminek eszköze a nevelés és a propaganda. Az uniformizált világra azért van szükség, mert a törvények csak így lesznek maradandóak.⁹²

Az utópisták minden különösebb aggodalom nélkül megoldhatónak tartják a kecske és a káposzta problémáját. Utópiában felszámolják a vezetők és vezetettek közötti különbséget, az emberi tökéletes autonómiája kulcsának pedig a megfelelő szervezést tekintik: „A haladó olyan realitásnak tartja azt, ami csak eszköz, így a »demokrácia«, a »haladás«, vagy a jelen világhelyzetben a nemzetközi tárgyalások, intézmények, nyilatkozatok, melyek érdemein tetteknek, politikáknak, világot átfogó terveknek kell alapulniuk. [...] az eszközök már célnak látszanak, önmagukban véve jónak, a történelem utolsó fejezetének részei, a testvéri és békés jövő szakrális szövege. [...] Így azt is biztosra veszi, hogy az emberiségben az eszközökre és célokra vonatkozóan tényleges, de legalábbis lehetséges összhang uralkodik. A haladó értelmiségi ebben hisz s ezért sürgeti az egyes kérdések »végleges megoldását« – minden háború megszüntetését (a konkrét nukleáris fenyegetettség esetén), a szegénység felszámolását, (amikor a fejletlen országoknak a túlnépesedéssel kell szembenézniük), illetve egy világkormány azonnali létrehozását (amikor a szuperhatalmak konfliktusa riasztóvá válik).”⁹³

Ami a keresztények számára az egyéni üdvösség, az az utópista számára az emberiség kollektív megváltása.⁹⁴ Ez pedig a tökéletes egység, szervezettség, harmónia révén jöhet létre. Az utópikus gondolkodás tehát mindig *monista*, szemben bármilyen pluralizmussal, és mindent kibékíthetőnek gondol minden mással. E harmóniában minden összeolvad, és minden egyenlenség eltűnik „Isten és ember között; szellem és test között; az ember és kozmikus környezet, illetve a természet és a civilizáció között; a rend és az esetlegesség között; egyének között és társadalmi csoportok között; az érték különböző síkjai vagy modalitásai között; végezetül – ami talán a legfontosabb – az érték vagy a jó mint olyan és a valóság vagy lét mint olyan között”.⁹⁵

Az utópia tökéletessége „áramvonalasított” tökéletesség.⁹⁶ Ez szembemegy a meglévő, egyszeri problémák javításának gyakorlatával vagy a reformokkal: utóbbiak nem a tökéletesség állapotát jelentik, amelyben minden korlátozást és megosztottságot felszámoltunk, hanem meghatározott „jó” dolgokra vonatkoznak.⁹⁷ Popper ugyanezért hangsúlyozza, hogy inkább a meglévő rossz felszámolását vagy javítását érdemes célul kitűzni, semmint az eszményi társadalom megvalósítását.⁹⁸

Az utópia és a valóság között alapvető strukturális kontraszt feszül. Utópiában minden érték békésen megfér egymással, az összes kibékíthető és harmonikusan egymáshoz simul.⁹⁹

⁹² *Uo.*, 164–165.

⁹³ MOLNÁR: *Az értelmiség alkonya*, 129. A „végleges megoldások” a modern gondolkodás jellemző feltevései. Elég, ha itt röviden az *Endlösung* nemzetiszocialista fogalmára utalok.

⁹⁴ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnesség*, 137.

⁹⁵ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 168.

⁹⁶ KOLNAI: *The Utopian Mind*, 124.

⁹⁷ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 165.

⁹⁸ POPPER: *Utópia és erőszak*, 36; UŐ.: *A historicizmus nyomorúsága*, 105–106.

⁹⁹ „A kommunizmussal megszűnnek az emberi viszálykodások és véget ér az ember és a természet, a lét és a lényeg, a tárgyiasulás és az önmegvalósítás, a szabadság és a szükségesség, az egyén és a közösség minden konfliktusa.” MOLNÁR: *Utópia: örök eretnesség*, 91. Vö. UŐ.: *Az értelmiség alkonya*, 48.

Utópiát minden tekintetben a tökéletesség és a boldogság jellemzi.¹⁰⁰ Molnár Kolnaihoz hasonlóan úgy érezte, hogy az utópista gondolkodás alapvetően irracionális, és a *minden egyenlő mindennel* totális demokrácia krédóját vallja. A kohézió kívánalma egyformasághoz vezet, majd ahhoz a vágyhoz, hogy minden egyes ember egy alaktalan tömeg alkotórésze legyen. Az utópia mindig a „társadalmat” védi az egyénnel szemben, amely utóbbi az utópista számára önmagában teljesen értéktelen.¹⁰¹

Noha az utópista folyamatosan „értékekre” hivatkozik, Kolnai szerint ez a hétköznapi erkölcs nézőpontjából szemfényvesztés. A valóságosan létező ember tökéletlen, a létező köznapi erkölcs pedig elsősorban tabukat, tilalmakat jelent, amelyek korlátozzák az emberi cselekvést és kötelelességeket rónak az emberre. Az utópia emberisége azonban az erkölcsi absztrakció terméke, a tiszta, abszolút erkölcs megtestesítője.¹⁰² Az utópikus gondolkodást tehát nem érdeklik a létező értékek, javak, minőségek, csak az *abszolút* értékek, a „jószág”, az egyetlen ideál, és ezek nincsenek alávetve korlátoknak, nem jellemzi ezeket a kontingencia.¹⁰³ „Az utópikus hajlam, hogy minden értéket és kötelezettséget egy legfőbb, mindent átölelő jó bálványából vezessen le, természetes módon antagonizmusban áll az értékekre és kötelezettségekre vonatkozó közvetlen, intuitív, változatos és lelkiismeretes *tapasztalatunkkal*; még egyszer, a szükségletek teljes és általános kielégítése iránti utópikus sóvárgás nem is tehet mást, mint hogy nem vesz tudomást arról, *amit az emberek valójában akarnak*.”¹⁰⁴

Az utópia és a valóság ütközését látjuk az azonosság és totalitás, valamint az alkotmányos korlátozások és véletlenszerű kiváltságok közti különbségben is: „az utópia egyszerre kizárólagos és egyedi, valamint absztrakt és egyetemes”.¹⁰⁵ Utópia az értékek gyűjtéménye: „Utópia polgárai nem csak hogy erényesek, egészségesek, tehetősek, szépséggel és kultúrával átitatottak, a kölcsönös harmóniára vannak hangolva és ugyanakkor mindig elégedettek; azért jellemzi őket ezek egyike, mert az összes többi is jellemzi őket, egyik a másik miatt: ez mind ugyanaz a tökéletességet jelenti.”¹⁰⁶

Az utópikus gondolkodás nem megannyi eltérő problémával kíván szembenézni, hanem a nagy rejtvényt kívánja megoldani, és miközben az utópikus perfekcionizmust olvashatjuk ugyan az univerzálisan elfogadott értékek fényében, az utópia kifejezetten nem hajlandó alávetni magát az általános, mindennapi külső mércéknek. Az utópikus gondolkodás tehát nem tévesztendő össze a mindennapos értékek iránti elkötelezettséggel.¹⁰⁷ A perfekcionista mindig deduktív és „szükségszerű” igazságok után fog kutatni az esetleges tények és tapasztalati felfedezések helyett. Az utópista perfekcionizmus a valóság rendjének tagadása.¹⁰⁸

¹⁰⁰ KOLNAI: *The Utopian Mind*, 129.

¹⁰¹ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 178.

¹⁰² *Uo.*, 176.

¹⁰³ *Uo.*, 177.

¹⁰⁴ KOLNAI: *The Utopian Mind*, 129.

¹⁰⁵ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 178.

¹⁰⁶ KOLNAI: *The Utopian Mind*, 125.

¹⁰⁷ *Uo.*, 126; MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 43.

¹⁰⁸ KOLNAI: *The Utopian Mind*, 127.

Az utópia célja lehet a teljes valóság átalakítása vagy felülelése, de egyes részek is kaphatnak utópikus mellékízt. Kolnai szerint ugyanezt az utópikus hozzáállást láthatjuk azokban a politikai meggyőződésekben is, amelyek a magántulajdon vagy az állami tulajdon viszonylagos túlsúlyának üdvözítő mivoltát hangsúlyozzák, avagy az individualista vagy szocialista rendszerek önmagában magasabbrendűségét: „Röviden: noha a tárgyknak mindig csak egy korlátozott körére terjed ki, a »tökéletesség« valamennyi egyvonalú koncepciója ösztönösen utópikus szellemű. Magában abban a hitben, hogy a »tökéletes« életvezetés elképzelhető az egyes tevékenységi területek elkülönítése révén, az az utópikus illúzió tükröződik, hogy léteznie kell valamilyen, a gyakorlati élet talányait eloszlató végső »megoldásnak«.”¹⁰⁹

Molnár jelenvalónak látta az utópikus gondolkodást, észrevette annak jeleit, jóllehet lényegileg különböző módon: „A messianizmus korunk utópizmusának veleje. [...] Bár a két ideológia látszólag szemben áll egymással, mégis mindkettő ugyanarra az utópisztikus alapra: a demokrácia modern fogalmára épül, amelynek lényege egyfajta egyetemes középosztály. [...] Ám ez a légkör rendkívül kedvező a totalitárius tendenciák és a társadalmi egységet hirdető elméletek szempontjából. A legfőbb ösztönzés, mint azt John C. Murray megállapítja, az eredendő monista hajtóerő: »A cél az, hogy az emberi élet minden kérdését [...] az egyedüli, mindenható politikai eszközzel: a többségi szavazás eszközével oldják meg«.”¹¹⁰

Kolnai az utópikus víziókban a totalitarizmus vitathatatlan alapját látja.¹¹¹ Ezért is annyira fontos számára, hogy ne pusztán a gyakorlati megvalósulását bírálja, hanem annak *elméleti helyességét* is. Másképpen fogalmazva: Kolnai szerint cáfolni kell az utópia „helyességét”, vagyis azt a meggyőződést, hogy noha nemes indítékokból születik, rosszul lehet csak alkalmazni.¹¹² Kolnai érvelése szerint az utópikus meggyőződések „logikus módon vetítik előre a zsarnokság árnyékát, mert lényegüknél fogva ellentétesek a valóság rendjével, az emberi állapot őszinte elfogadásával, az emberi igazi értékérzékével és a közönséges erkölccsel”.¹¹³

Az utópiát tehát nem értelmezik félre, és nem alkalmazzák rosszul; nem a rossz alkalmazás, hanem a rossz értelmezés problémájával állunk szemben. Az utópia Kolnai szerint nemcsak a gyakorlatban megvalósíthatatlan, hanem elméletben sem gondolható végig konzisztens módon:¹¹⁴ „Az Utópia nemcsak a gyakorlatban kivitelezhetetlen, hanem még elvileg sem gondolható el; az embernek nemcsak az a hatalma nincs meg, hogy Istent letaszítsa trónjáról, hanem még arra sem képes, hogy az emberi természetet megváltoztassa s arra készítse saját magát, hogy azt kívánja, amit »akar«.”¹¹⁵

¹⁰⁹ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 166.

¹¹⁰ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnesség*, 188.

¹¹¹ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 157.

¹¹² *Uo.*, 158. Kolnai itt Talmonnal vitatkozik. Talmon szerint ugyanis „a világmegváltó krédók rákfenéje” az, hogy az ember legnemesebb impulzusaiból születnek, hogy aztán a zsarnokság fegyvereivé váljanak. Lásd Jacob L. TALMON: *The Origins of Totalitarian Democracy*, Secker & Wartburg, London, 1952, 253.

¹¹³ KOLNAI: *Az utópia kritikája*, 160.

¹¹⁴ *Uo.*, 130.

¹¹⁵ KOLNAI Aurél: *Politikai emlékiratok*, ford. Balázs Zoltán – Palotai Borbála, Európa, Budapest, 2005, 78.

A szabadság felszámolása

Az *arbitratio* avagy az önkény és a kontingencia felszámolása a *szabad döntés* felszámolása. Az utópiák „szabadsága” az a „keresztény szabadság”, amelyben az ember mentes a büntől és szabad az igazságosságban, *coram Deo*. Ez a paradicsomi állapot, amelyben a szabadság és az igazságosság teljesen megfelel egymásnak, nincs rossz, ezért kényszer sem szükséges.

Hayek jegyezte meg, hogy a szabadságról alkotott fogalmunk jelentősen megváltozott. A szabadság eredeti jelentése kényszermentesség volt: ez mai napig összhangban van a klasszikus liberális felfogással, amely a különféle hatalmak kiterjedési körét kívánja korlátozni és kordában tartani. A szabadság új jelentése azonban hatalmat vagy gazdagságot jelent.¹¹⁶ A modern szabadságfelfogásra jellemző az, hogy eszerint annyiban vagyunk szabadok, amennyiben ez vagy az a cselekvés hatalmunkban áll.

Hegel szerint az ember csak akkor lenne szabad, ha önmagán kívül semmi más létezőről nem lenne tudomása. Ennyiben Hegelnél a szabadság megegyezik a korlátok nélküliséggel, és a hegeli filozófia egésze a tudat ezen elidegenültségének leküzdésére tett erőfeszítés.¹¹⁷ Az elidegenültség az emberi természettől való elidegenültség. Az emberi természet koncepciója – noha van kifejezetten nem utópista felhasználása is – kitüntetett helyet foglal el az utópista gondolkodásban.

Marx számára a szocializmus felszabadulás, amennyiben általa eljutunk a szükség-szerűség birodalmából a szabadság birodalmába.¹¹⁸ A munka alóli felszabadulás Marx elgondolásában a szükség-szerűség alóli felszabadulás, ami egyben a fogyasztás alóli felszabadítást is jelent, azaz: a „természettel való anyagcsere” alóli felszabadítást. Ám, mint Arendt megjegyzi, Marx szerint épp ez – a természettel való anyagcsere – az emberi élet kondíciója.¹¹⁹ Marx az emberi természetben nem hitt, így szerinte attól elidegenedni sem lehet, felfogása mégis utópikus: a forradalom győzelmével az ember összhangba kerül a természettel.¹²⁰ „Marxnál tehát az elidegenedés a természettől való elidegenedés, holott az embernek egybe kell forrnia a természettel.”¹²¹ Az elidegenedést a kapitalizmus okozza, amely az „embert nembeli lényegével (a munkával) ellentétes létre kárhoztatja”.¹²²

A „vissza a természethez” jelszavával zászlót bontó Rousseau is a természetre hivatkozott. Mivel nála a civilizáció és az intézmények a romlás okozói, nála az utópia valójában romantikus *visszatérés* ama eredeti, romlatlan őállapothoz. Ezért is mondta, hogy a könyvek hazudnak, ám ami a „természetből ered”, igaz.¹²³

¹¹⁶ Friedrich HAYEK: *Út a szolgáshoz*, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1991, 51. Noha Hayek nem említi, ez Hobbes szabadságfelfogása.

¹¹⁷ Vö. MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 36.

¹¹⁸ Vö. HAYEK: *Út a szolgáshoz*, 50.

¹¹⁹ ARENDT: *I. m.*, 130-131. Simone Weil ismerte fel, hogy a munka és szükség-szerűség alóli felszabadítás az egyetlen valódi utópikus elem a marxizmusban és ez a motorja a marxista forradalmi mozgalmaknak. Ez a „nép ópiuma”, nem pedig a vallás, ahogy azt Marx hitte: *Uo.*, 131 (83. jegyzet).

¹²⁰ Vö. MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 15.

¹²¹ *Uo.*, 37.

¹²² *Uo.*, 39.

¹²³ Idézi MOLNÁR: *Az értelmiség alkonya*, 46.

Bármelyik utópistáról legyen is szó, célja olyan körülmények teremtése, ami összhangban van az emberi mivolttal. A természet meghódításával az ember valójában birtokba veszi önmagát.¹²⁴ Kolnai az utópiát olyan megfejtésnek tekinti, amelyben az ember mint önmaga gondviselése jelenik meg.¹²⁵ Az utópia valamennyi megfogalmazásában az utópikus gondolkodók a *totális szabadságot* a *totális hatalommal* azonosították: hatalom minden létező viszonyunk és önmagunk fölött. „Az »Isten halott«-teológia képviselői voltaképpen nem is teológusok, hanem a korábbi humanisták utolsó, mindenre elszánt tanítványai. Miután hitüket Istenben elveszítették, nem maradt számukra más, mint az ember istenné magasztalásának dermesztő alternatívája. A modern világ iránti effajta »törődés« (*concern*) valódi alapja nem a szeretet, hanem a *libido dominandi*.”¹²⁶

Míg a kényszert alkalmazó, a létező világ pluralitásával szükségszerűen szembenéző politikai hatalom törvényei elnyomóak, az utópikus társadalom, amelyben az ember valódi természete kibontakozhat, csakis helyes törvényeket és szabályokat hozhat – állítják.¹²⁷ A mindenkit megillető legteljesebb szabadság – tehát hatalom – körülményei áldásosak. Ez „valóban elviselhetetlen lenne, ha mindezt egy zsarnok kényszerítené az emberekre; ám ha az emberek, mint közösség, a saját egészségük illetve a lehető legjobb munkakörülmények megteremtése érdekében önként vetik alá magukat ennek a törvénynek, akkor az a lehető legésszerűbb és leghasznosabb törvény a világon”.¹²⁸ Az utópikus közösség *per definitionem* nem lehet elnyomó, hiszen *mindenki* szabad elhatározásán és hatalmán alapul.

Míg az utópista a létező rend és hatalom minden egyes lépésében túlkapást, a szabadság megvonását látja, ez az aggodalom az ellentétébe fordul az utópikus berendezkedésben. Az utópikus hatalom semmiféle korlátozása nem fogadható el, hiszen az már a természetes közösség kiteljesedő szabadságán alapul. Az utópia totális hatalmának bármilyen korlátozása és visszaszorítása a szabadság elleni támadásnak fog számítani. E logika a felelős azért, hogy az utópikus kísérletek minden egyes esetben sokkal elnyomóbb, totálisabb, kérlelhetetlenebb hatalmat hoznak létre. „Ma viszont ott tartunk, hogy akik még mindig liberálisoknak nevezik magukat, az utópizmus hatása alatt elképesztő hatalommal ruháznák föl az államot, sőt az egész földkerekségen uralkodó világállamról álmodoznak. Időközben ugyanis láthatólag közelebb kerültünk az egyenlő jogú honpolgárok társulásának utópista eszméjéhez. [...] A korábban annyira rettegett államleviatán egyszeriben a javak és az egyenlőség mindenható, jóságos elosztójává lépett elő” – olvassuk Molnárnál.¹²⁹

Mint azt már jeleztem, az utópisták szinte minden esetben a kollektívizmusról kötnek ki, még akkor is, ha kiindulópontjuk adott esetben individualista. Az egyén mindig

¹²⁴ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 42.

¹²⁵ KOLNAI: *The Utopian Mind*, 128; UÓ.: *Az utópia kritikája*, 163.

¹²⁶ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 55.

¹²⁷ Noha, mint azt a fenti szerzők sok helyütt hangsúlyozták, a megvalósult utópiában nincs szükség törvényekre és szabályokra. A harmóniában élő emberiség minden cselekvése, ahogy azok egymáshoz igazodása is feszültség- és konfliktusmentes.

¹²⁸ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 167.

¹²⁹ Uó., 183.

ostoba, önző, a(z utópista) kormányzat ezzel szemben lehet felvilágosult, bölcs, és útmutatást ad arra, hogy az egyes ember mit tegyen. Nem véletlen, hogy az utópiákból táplálkozó totalitárius rezsimekben olyan kevés tér jutott – ha jutott egyáltalán – a magántulajdonnak és a szabad vállalkozásnak, hiszen ezek az egyéni önző érdekeket testesítik meg, melyek akadályt jelentenek a központi irányítás útjában. Ezen önrendelkezésüket az egyének vagy önként adják át, vagy erőszak révén szerzik meg azt tőlük.¹³⁰ Ekképpen a központosított hatalom nem pusztán a tudás alapján, hanem erkölcsileg is igazolt lesz. „A szocialisták célkitűzése [...], hogy szép sorjában minden feladatot a legmagasabb szint, az állam vegyen át, aminek következtében valamennyi alacsonyabb szint megbénul és elsorvad; a társadalmat ez egy roppant méretű gyámhatósági intézetté változtatja, polgárait pedig a gyermekek szintjére helyezi.”¹³¹

A kételkedők és vonakodók az üdvös egyetértés megbontóiként jelennek meg, ezért őket ki kell zárni az utópiából, így „az utópia iránt vonakodók kiirtásában valamennyi utópista szerző egyetért”.¹³² Nem véletlen, hogy az utópia mindig erőszakba torkollik.¹³³ Az utópia igazsága ugyanis nyilvánvaló, abban a boldogság hiánytalan, így a vonakodás, kételkedés miért volna más, mint örültség vagy betegség?¹³⁴

Bármilyen erőszakot alkalmazzanak is az utópikus kísérletek – és ezek rendre meghaladják kiterjedésben és kegyetlenségben is a korábbi létező politikai rendek erőszakosságát –, ezek mindig igazolttá válnak, hiszen végcéljuk az univerzális béke, amelyben az egybeforrt emberiség végre otthonra lelhet.¹³⁵ Nem véletlen, hogy így vagy úgy, de az utópisták rendre eljutnak a világkormány szükségességének következtetéséig, amelynek során a technikai szervezés révén visszaszoríthatják a politikai megoszlás lehetőségeit. Legjobb példa erre a háborúk kérdése. Az utópikus elgondolásban egyetlen nagy önvédelmi háborúra van szükség ahhoz, hogy minden nemzetközi problémát egy csapásra megoldjunk, és egy új világ alapjait lerakjuk, amelyben nem lesz többé agresszió és háború.¹³⁶ És mi más volna megfelelőbb a háborúk kiküszöbölésére, mint egy világkormányzat létrehozása?¹³⁷ Épp a rossz dolgok univerzális jobbitásának szándéka vezeti az utópistát végül terrorhoz és mézárásokhoz.

Az utópista tehát úgy akarja megvalósítani a tökéletes szabadságot, hogy lerombolja a létező világot, annak minden sokszínűségével, kontingenciájával, szabadságaival és

¹³⁰ *Uo.*, 123.

¹³¹ *Uo.*, 121.

¹³² *Uo.*, 176.

¹³³ POPPER: *Utópia és erőszak*, 35.

¹³⁴ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 177; TALMON: *I. m.*, 35.

¹³⁵ Lásd Lenin *Allam és forradalom* című könyvét, illetve Georges Sorel *Gondolatok az erőszakról* című művét.

¹³⁶ KOLNAI: *The Utopian Mind*, 128.

¹³⁷ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnokség*, 186. Manapság is akad, aki – jöllehet, szofisztikáltan és burkoltan – hasonló elképzeléseknek ad hangot. Így például Habermas *Esszé Európa alkotmányáról* című munkájában így fogalmaz: „Amilyen mértékben a háború törvényen kívül helyezése faktikusan a nemzetközi viszonyok jogi szabályozásához vezet, annyira éppenséggel fel kell adni az »igazságos« és az »igazságtalan« háborúk természetjogi vagy vallási megkülönböztetését a »törvényes« háborúk javára, melyek azután világhrendőrségi intézkedések formáját kell hogy öltsek.” Jürgen HABERMAS: *Esszé Európa alkotmányáról*, Atlantisz, Budapest, 2012, 33 (39. jegyzet).

kényszereivel együtt. A szabadságot a hatalommal azonosítja – miközben persze szorgalmazza a létező hatalom teljes felszámolását –, és ennek fényében igényel mind nagyobb hatalmat, hogy a szabadság totális legyen. Munkája során le kíván számolni minden ellenállással, kétkedéssel és esetlegességgel, mely utóbbi az utópista legnagyobb ellensége, akár a szcientista, akár a romantikus vízióknak – esetleg mindkettőnek – elkötelezett híve. Az esetlegesség felszámolásával azonban az utópista épp a szabadságot számolja föl: „Ez voltaképpen a szabadság ára, amely szabadság egyébként az embert Istentől elválasztó távolság következménye. A konkrét, mindennapi tapasztalásban e szabadság a véletlen alakjában jelenik meg, mint a kiszámíthatatlanság mozzanata, amely az emberi cselekvésben rejlik. A tökéletes társadalmat tervezető utópistákat pontosan ez a kiszámíthatatlanság, minden emberi vállalkozás elkerülhetetlen bizonytalansági tényezője bosszantja.”¹³⁸

Molnár szerint az utópikus gondolkodás gyökere a *hübrisz*, a „mértéktelen gőg”, szembefordulás Istennel,¹³⁹ amely az emberiség fölötti korlátlan uralom vágyában nyilvánul meg. Igazi bűne azonban elsősorban az, hogy „az emberi egyéniséget akarja megszüntetni”.¹⁴⁰ Míg Isten szabad akarattal teremtette az embert, „az utópista olyan kérlelhetetlenül merev állapotokról álmodik, amelyekben nyoma sincs az emberi szabadságnak”.¹⁴¹ Az utópizmus történetének legkézenfekvőbb értelmezése Bábel tornyának története: az emberiség az egekig akarta emelni, és ebben lelte meg bukását.¹⁴²

Molnár és Kolnai egyetértettek abban, hogy az utópizmust a valóság iránti gyűlölet jellemzi.¹⁴³ Az emberi állapot totális megváltoztatására tör, és ez nem a pillanatnyi helyzet iránti türelem hiányával magyarázható: „Az utópista nem az adott helyzet iránt türelmetlen, hanem magát a *conditio humanát* nem akarja elfogadni úgy, ahogy van.”¹⁴⁴

A valóság elutasítása összefügg az ember mint valódi, hús-vér létező ember állapota iránti elutasítással. Az utópista a tökéletlenséget nem tudja elviselni, akár az intézményekre, a fennálló rendre, a hatalom kényszerére, akár az emberre vonatkozik. Noha látja, hogy ezek mind egytől egyig tökéletlenek, ezt az állapotot anomáliaként kezeli. Ám amikor e tökéletlenségek felszámolásán dolgozik, azokat nem tudja gyökeresen kiirtani, csak egy dolgot képes elérni: felszámolja az emberi szabadságot.

¹³⁸ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnesség*, 74.

¹³⁹ Ez megegyezik Voegelin véleményével.

¹⁴⁰ MOLNÁR: *Utópia: örök eretnesség*, 195.

¹⁴¹ *Uo.*, 196.

¹⁴² *Uo.*, 204.

¹⁴³ *Uo.*, 205.

¹⁴⁴ *Uo.*, 142.